

מאבק על שלטון ציבורי בבארצלונה בתקופת הפולמוס על ספרי הרמב"ם

מאת

דב ספטימוס

כ"י קיימבריג' 1507¹ מכיל איגרת² המתארת 'אנשים רקים ופוחזים בגבול ברצלונה ובשכניו' שהתקוממו נגד נשיאי הקהילה. לפני איגרת זו ישנה איגרת מאת ר' אשר בן גרשום אל רבני צרפת, המתקיפה את עמדתם העוינת כלפי ספרי הרמב"ם. י' שצמילר, שתיאר את איגרת ר' אשר, הציע, שהאיגרת השנייה מתקפת את שמואל בנבנישתי וסיעתו שמרדו בנשיאי בארצלונה בתחילת המאה הי"ג.³ לדעתי, איגרת זו קשורה עם שלפניה. בהתקפה על אחד מראשי המורדים נאמר: 'התחבר עם... אנשי צרפת אשר הדיחם וידחו... וידברו באל-הים ובמשה ובספריו'. ברור אפוא, שהתקוממות זו נגד נשיאי בארצלונה קשורה קשר כלשהו במחלוקת הגדולה שפרצה בשנות השלושים של המאה הי"ג מסביב לספרי הרמב"ם.⁴ ההתקוממות לא הצטמצמה בבארצלונה. היא כללה אנשים 'בגבול ברצלונה ובשכניו'.⁵ המורדים התארגנו 'להקרא בשם מקדש' ואף הצליחו למנות ראשים מאנשיהם. נגדם יוצאים כותבי האיגרת בטענות על זכות השלטון של האריסטוקרטיה. המורדים 'מתפארים באשר לא להם, חדשים מקרוב באו לא שערום אבותיהם, מתכבדים בכלים שאולים ויקראו להם שמות כשם הבעלים'. תופסי-השלטון הגסים — טוענת האיגרת בבזו — מחלקים את הנשיאות ביניהם בעד כסף. ובכלל, 'מי ישמע להם לדבר הזה להרים יד במלכות... המלוך ימלוך עבד על רבו, אם משול ימשול שועל בארי?'

- 1 ס' 16800 במכון לתצלומי כתבי יד עבריים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.
- 2 דפים 79 ע"ב — 80 ע"ב. הנני מודה למנהלי ספריית קיימבריג' על הרשות לפרסם את כתב-היד להלן ('האיגרת').
- 3 י' שצמילר, 'איגרתו של ר' אשר בן גרשום לרבני צרפת', מחקרים לזכר צבי אבנרי, תל-אביב תש"ל, עמ' 130, הערה 5. למעט הידוע לנו על פרשת שמואל בנבנישתי ראה: י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 55. את זמנה אפשר לקבוע בין שנות 1209—1213 (ראה שם, עמ' 483, הערה 43).
- 4 על מחלוקת זו ראה עתה: ע' שוחט, 'בירורים בפרשת הפולמוס הראשון על ספרי הרמב"ם', ציון, לו (תשל"א), עמ' 27—60, והספרות שצוינה שם.
- 5 גירונה נמצאת בערך חמישים מיל מצפון לבארצלונה, וכן טאראגונה לדרומה.

דומני, שאפשר לזהות את המחלוקת ששימשה רקע לאיגרתנו עם זו המתוארת, מנקודת-המבט של הצד שכנגד, בשתי איגרות של הרמב"ן.⁶ הרמב"ן וחוגו ('משפחות מיוחסות אשר במלכות ברצלונה וגירונה') 'קנאו קנאה גדולה לשי"ת על שהיו נקראים בשם נשיא בעלי זרועות ועברות, והשפילו אותם בדין'.⁷ אויבי חוג הרמב"ן היו 'בני שחף היושבים בברצלונה והישמעאלים היושבים בחצר הראשונה'.⁸ ידם של אלו היתה 'תקיפה... בגזברותם ולכתם בחצרי המלכים ובטירותם'.⁹ אמנם הצליחו הרמב"ן וחוגו להשיג ממלך אראגון רשות 'להביא בשורת הדין, שרורותיהם'.¹⁰

כותבי איגרתנו תוקפים את התופסים לעצמם את התואר 'נשיאים ונדיבים'. על טענה כמו זו נתבקש הרמב"ן להשיב לפני המלך. 'הגדתי לו', כותב הרמב"ן, 'פירושי הנשיא והנדיב אצלנו'.¹¹ נגד עקרון ירושת משרת הנשיאות, המשמש יסוד לטענות כותבי איגרתנו, טוען הרמב"ן, שהוראת חכמי ההלכה והמנהג המקובל בישראל הוא 'לבלתי הנחיל אבות לבנים לבד מניות ראויות'.¹² נשיאים אלו חשודים על העריות ועל חילול שבת ובוודאי אינם ראויים להיות פרנסים על הציבור.¹³

איגרתנו מכילה התקפות על כמה ממנהיגי ההתקוממות. לשונה המליצי מקשה על הבנתו, ועל זיהוי המותקפים, אפילו מספרם אינו ברור.

תחילה באה התקפה על אחד ממנהיגי המרד ועל חברו, ובה נרמז שהם פסולי יחס. על הראשון נאמר: 'שם האחד עורב בר עורבתי דמאי ליונה'. כותבי האיגרת מרמזים לפסול יחס על-פי האמור בתלמוד על שתי משפחות 'חדא מיקריא דבי יונה וחדא מיקריא דבי עורבתי, וסימניך: טמא, טמא וטהור, טהור'.¹⁴

נדמה, שאפשר להעלות השערה סבירה על זהותו. הרמז לשם 'יונה' והעובדה שעניין לנו בחוג מתנגדי ספרי הרמב"ם נותנים מקום לחשוב, שהמותקף כאן הוא ר' יונה גירונדי, בן דודו של הרמב"ן ותלמידו של ר' שלמה מן תהר. לפי ר' הלל מווירונה 'הר' יונה קבע ישיבתו

6 ישרון, ח (1875), עמ' 120–124 (האיגרות מצוטטות על-ידי אחד מבני משפחת הרמב"ן ור' יונה).

7 שם, עמ' 120.

8 שם, עמ' 121.

9 שם, עמ' 123.

10 שם, עמ' 124. כבר הרגיש לנכון י' בער (לעיל, הערה 3, עמ' 61), שמחלוקת זו קשורה בפולמוס על ספרי הרמב"ם. אמנם לאור המתברר כאן קשה לקבל את קביעתו, כי 'הישמעאלים היושבים בחצר הראשונה' הם בני אלקונסטאנטיני מסאראגוסה (שם, שם) ואת 1232 כתאריך נצחון הרמב"ן (שם, עמ' 85).

11 ישרון, ח, עמ' 121.

12 שם, עמ' 122.

13 שם, עמ' 123.

14 ראה להלן בהערות לגוף האיגרת, הערה לשורה 22.

בברצלוניה' לאחר שריפת כתבי הרמב"ם.¹⁵ אם-כי כמה מפרטי סיפורו של ר' הלל מוורונה נתערערו לאחרונה,¹⁶ עצם העובדה שר' יונה היה בסביבות בארצלוניה בתקופה זו מתאשרת ממקור עצמאי, מכתב שנשלח לו מפרובאנס בשנים אלו.¹⁷ ידועות לנו מכמה מקורות אחרים טענות של פסול יחס נגד ר' יונה שבאו בעקבות פעולתו האנטי-ראצינאליסטית.¹⁸ אחד מצאצאי משפחתו אף מעיד ברורות, שר' יונה היה בין מנהיגי המרד נגד נשיאי בארצלוניה והושמץ בטענות פסול משפחה בעקבות עמדתו.¹⁹

קשה יותר לזהות את חברו של הראשון, 'הפרד בן החסידה האנפה'. האיגרת מרמזת על קשרים הדוקים בין השניים. במבט ראשון עולה על הדעת לזהותו עם הרמב"ן, בן דודו של ר' יונה. הרמב"ן, כאמור, ידוע לנו כאחד ממנהיגי ההתקוממות נגד נשיאי בארצלוניה, וגם עליו טענו טענות של פסול יחס בעקבות פרשה זו.²⁰ אמנם תעודה אחרת שמקורה מחוגי הראצינאליסטים נותנת מקום לזיהוי אחר.

בהקדמת עורך אלמוני לקבוצת מכתבים מעניין המחלוקת על ספרי הרמב"ם מדובר על שני תלמידי ר' שלמה מן ההר.

על הראשון נאמר: 'האחד יונה כי הוא ענה דמעיכרא פסול מדרבנן ולבסוף ממזר מדאורייתא'.²¹ גם בתעודתו נאמר תוך כדי טענת פסול יחס נגד מנהיגי ההתקוממות, כי

15 קובץ תשובות הרמב"ם ואגרותיו, לייפציג 1859, ג, עמ' 14 [להלן: קובץ].

16 ראה: בער (לעיל, הערה 3), עמ' 485, הערה 60.

17 ראה: ג' שלום, תעודה חדשה לתולדות ראשית הקבלה, ספר ביאליק, תל-אביב תרצ"ד, עמ' 144—145.

18 ראה איגרות הרמב"ן על-אודות פרשה זו: ישורון, ח, עמ' 103—120.

19 שם, עמ' 120. בסוף המאה הי"ד, כשחזרו וניעורו טענות על משפחה זו, עדיין היה קיים 'פתשגן כתב אחד ועשרים מגדולי היחס אשר בארץ, אשר שגרו לגדולי צרפת מועידים ומעידים הדבר שקר מוחלט בכמה ראיות . . . ובאותו הכתב הודיעו רשעת וסבת האויבים דאפקוה לקלא . . . על גמולי חסד ידם הדה. מספרים מתוך הכתב מעשה הרשעים ולשונם חץ שחוט אשר כתבו שטנה על הגדול רבי' הרב ר' יונה, אשר היה דורש דרשות של דופי. וידוע ונשלח [כן!] לכל עדת ישראל כי היה דורש בעיקרי התשובה יראה וענוה שערי טהרה וקדושה אבן הראשה' (כ"י בודלי 2237.7).

20 ישורון, ח, עמ' 120 ואילך.

21 קובץ, עמ' א (הצירוף 'ענה דמעיכרא' נזכר בפסחים נד ע"א). — קשה לעמוד על פרטי הטענות נגד ר' יונה. המאורע ששימש יסוד לטענות אלו קרה לפי הרמב"ן ל'אבי זקנו של דודי' (ישורון, ח, עמ' 103). הרמב"ן מצטט משפט קצר מדברי יריביו. הדברים מתייחסים ל'אשה שהלך בעלה למדינת הים ואמרו לה מת בעלך, וניסת ואח"כ בא בעלה'. הדין הוא: 'תצא מזה ומזה וצריכה גט מזה ומזה . . . והולד ממזר מזה ומזה' (יבמות פו ע"ב). יריביו ר' יונה והרמב"ן טענו, כנראה, כי מעשה כזה אירע לאבי המשפחה, וכי 'הבנים שנולדו קודם הגט פסולים מן התורה, ושלאחר הגט מדברי סופרים'. הרמב"ן לא הודה לגירסת יריביו בעצם המאורע. הוא מדבר על ה'מעשה שבדו מלבותם בשקריהם ובפחזותם'. אמנם הוא מתקיף גם את ההנמקה ההלכתית שלהם, המוכיחה

'הם חברים לאיש משחית אשר השחית את דרכו, הוא ענה אשר מצא את הימים ברעותו את החמורים'. הרמז הוא לפירוש, שלפיו ענה 'הרביע חמור על סוס נקבה וילדה פרד. והוא היה ממזר והביא פסולין לעולם.²² דמיון סגנוני זה נותן מקום לחשוב, שיש קשר מסוים בין שתי האיגרות.

על השני מבין תלמידי ר' שלמה מן ההר ממשיך העורך האלמוני: 'ודוד בן שאול נתחבר עמו לבשתו ולבושת חרפת אמו, והיינו דבר הלמד מענינו. לא לחינם הלך זרזיר אצל עורב אלא מפני שהוא מינו. נשא בשמותיו את חותמו וממזר בן הנדה עולה בגימטריא שלו.²³ היה אפוא חבר אחר לר' יונה שהותקף כמוהו. יתר על כן, גם כאן יש דמיון סגנוני לתעודתו, שבה נאמר על חברו של המותקף הראשון: 'ולא לחנם הלך זרזיר אצל עורב אלא מפני שהוא מינו'. דווקא באיגרתנו מתאים משפט כזה, שכן רק כאן כונה הראשון 'עורב'. כפי הנראה שאל העורך האלמוני את המשפט מתעודתו או מאחרת הקרובה לה. אפשר, אם כן, שגם באיגרתנו יש לזהות את המותקף השני עם ר' דוד בר' שאול.

'שעמי הארץ הם'. לדעת הרמב"ן, 'לא אמרו "מדברי סופרים" אלא כשהחזיר הראשון בלא גט. אבל שלאחר הגט כשר הוא...'. (ישורון, ח, עמ' 110). אך שיטת התוספות, לדעת רוב האחרונים, מסכימה, מבחינת הטיעון ההלכתי, לטענת יריבי ר' יונה. (ראה תוס' יבמות פז ע"ב, ד"ה הולד; צב ע"ב, ד"ה אבל; וברמב"ן, צא ע"ב, ד"ה והא; פרישה, אהע"ז סי' ד ס"ק כ; בית שמואל, שם, ס"ק כז; חלקת מחוקק, שם, ס"ק יז; ט"ז, שם, ס"ק ט; ביאור הגר"א, שם, סי' יז ס"ק קעא.) מכאן אולי המשמעות לאיגרת מבארצלונה לחכמי צרפת המדגישה, שמבחינת העובדות עצמן 'הדבר שקר מוחלט' (לעיל, הערה 19).

אחד ממקורות הטענות נגד ר' יונה היה בזייה (ראה: ישורון, ח, עמ' 103). הרמב"ן שלח איגרת מחאה על כך לר' משולם בן משה, מחבר ס' ההשלמה, שגר בבזייה (שם, עמ' 113–120). אין לנו ידיעות על תגובת ר' משולם. אך אפשר לעמוד על דעתו מדבריו בס' ההשלמה למס' יבמות: 'והוי יודע דהא דקתני הולד ממזר מזה ומזה דוקא כשהחזירה הראשון בלא גט מהשני הוא שהולד ממזר מדרבנן. אבל לאחר גט השני, נהי שאסורה לחזור לו, אבל אינו ממזר אפי' מדרבנן... זהו הפי' הנכון ואין ספק בדבר דליכא צד ממזרות אפי' מדרבנן לאחר נתינת הגט, לא לראשון ולא לשני' (ס' ההשלמה ליבמות פז ע"ב; נדפס בצד העמוד בש"ס וילנא תחת השם תוס' חד מקמאי; ראה: ר"י לובעצקי, בדקי בתים, נדפס בסוף מהדורתו לס' ההשלמה, ירושלים תשכ"ז, ב, עמ' v–iii). למותר להעיר, שאין שום יסוד לדברי בריל (N. Brüll, *Jahrbücher für jüdische Geschichte und Literatur*, IV, 1879, p. 23) ובעקבותיו א' לאוענטהאל (הקדמה לפירוש על משלי לרבנו יונה גרוניד, ברלין תר"ע, עמ' 9) ואחרים (J. Sarachek, *Faith and Reason — The Conflict over the Rationalism of Maimonides*, Williamsport 1935, p. 114; A. Shrock, *Rabbi Jonah ben Abraham of Gerona*, London 1948, p. 19; D. Silver, *Maimonidean Criticism and the Maimonidean Controversy*, Leiden 1965, p. 173), כאילו הטענות נגד ר' יונה היו, שמוצאו מפילגש!

22 לשון רש"י, בר' לו: כד.

23 קובץ, עמ' א.

בהמשך התעודה יש טענות נגד שניים מראשי המרד. אין הדבר ברור אם התקפות אלה מופנות כלפי השניים הראשונים או כלפי אחרים :

1. 'האחד נקרא אומן לא אומן בו ולא יראת ה' בקרבו. רק יום יום ידרוש לסנדלפון דלפון וחסדון ולבעל זבוב אלי עקרון. וכי יוסיף על חטאתו פשע ואשמה ויתפלל את נרגל ואת אשימה ואת אדרמלך, וענמלך ביראה ובאימה.' הכוונה אינה ברורה כל-צורכה. אמנם נדמה, שטענה ריטורית כזאת נגד מורה שאין בו אמונה ויראת ה' ורק מתפלל לריבוי אלוהות, תערובת של מלאכים ועבודה זרה, 'ביראה ובאימה' מתפרשת יפה כהתקפה על אחד מן המקובלים מחוג גירונה. טענה כזאת, הטענה הקלאסית של מתנגדי הקבלה, הושמעה באותה שעה בפרובאנס.²⁴

גם בספרד שומעים אנו על שערורייה מסביב לדעות המקובלים, בערך בזמן הזה, שבעקבותיה התכתבו הרמב"ן ור' יונה עם ר' יצחק סגי נהור בפרובאנס.²⁵ הרמב"ן היה ראש מקובלי ספרד שבאותו הדור והמנהיג הדגול של ההתקוממות נגד נשיאי בארצלונה. מסתבר אפוא, שהתקפה זו שבאיגרתנו מתייחסת אליו. אמנם אי-אפשר להציע השערה זו בלי כל הסתייגות שהיא. הרמב"ן מרמז, שאיחר את כניסתו למערכה 'עד שדנוני חברי כפתי ואינו יודע'.²⁶ אינו מן הנמנע, שאיגרתנו נכתבה קודם שהרמב"ן נטל על עצמו את מנהיגות המרד, וטענה זו מתייחסת למקובל אחר. אך יותר נראה, כי איגרתנו נכתבה בשלב מתקדם של ההתקוממות, וכי המנהיג המותקף הוא הרמב"ן.²⁷

24 שלום (לעיל, הערה 17), עמ' 146 ואילך. מתנגדי הקבלה בפרובאנס התקיפו גם חיבורים של מקובלי גירונה (שם, עמ' 147).

25 שם, עמ' 143 ואילך.

26 ישורון, ח, עמ' 121.

27 הרמב"ן, באיגרתו לר' משולם בן משה מבוזיה שואל : '... וכל נושא עיניו לערבות, והוא אולי לא העמיק במחשבות, לדעת אופן גלגל ומרכבות, ואולי כונן לנתיבות אשר בשלהבת יה חצובות, עד אשר לא עשה ארץ וחוצות וערבות — הימכר בעד גמהריכם לטבות, לאכול הבשר ולשתות המוח, עד לרגלי דבריכם ילך שחוח, ועל עמוד מרדוטיכם ימתח מתוח ?' (ישורון, ח, עמ' 119). ע' שוחט (לעיל, הערה 4, עמ' 54) רואה כאן התגוננות הרמב"ן עצמו, שהותקף אישית על עיסוקו בקבלה. אמנם ממשמעות הלשון נראה יותר, שהרמב"ן מצדיק מקובלים אחרים ש'אולי לא העמיקו במחשבות', ושהותקפו על-ידי אנשי בוזיה. התקפה כזאת אמנם יצאה מבית-מדרשו של ר' משולם בן משה מבוזיה (ראה לעיל, הערה 24). אך אין לראות את ר' משולם כנציג חוגי הראצינאליזם (ראה ג' שלום, הקבלה בגירונה, ירושלים תשכ"ט, עמ' 46, 99), וכל-שכן שהסתייג מן הטענות נגד משפחת הרמב"ן ור' יונה (ראה לעיל, הערה 21).

ייתכן, שכותבי איגרתנו עמדו בקשרים עם חוגי הראצינאליסטים בבוזיה. בוזיה היתה מושב אויבי ר' שלמה מן ההר ותלמידיו (ראה : ישורון, ח, עמ' 100). מבוזיה יצא כתב הטוען טענת פסול יחס נגד ר' יונה והרמב"ן (שם, עמ' 103). בוזיה היתה, כאמור, מקור לטענות נגד הקבלה. גם ר' אשר בן גרשום, אשר לאיגרתו צורפה איגרתנו, יש מאתרים את מקומו בבוזיה (ראה : ב"צ

2. 'והאחד... התחבר עם... אנשי צרפת אשר הדיחם וידחו... וידברו באל־הים ובמשה ובספריו, ונקם השיב לצריו... ויכם וירדפם לא בחרב ובחנית'. הכוונה, בלי ספק, לאחד מן החשובים בחוגו של ר' שלמה מן ההר, ואולי לר' שלמה עצמו.²⁸ איגרתנו מרמזת, כנראה, גם למפלת אנשי חוגו המסופרת בתעודות אחרות.²⁹ לסוף, באה התקפה מפורשת על מנהיגי המרד כפסולי יחס. אם לדון מדברי איגרתנו השמיעו המורדים טענות דומות כלפי יריביהם.³⁰ כתב־היד שלנו נפסק באמצע התקפה זו. תעודתנו יש בה כדי לגלות טפח על המאורעות בבארצלונה וסביבותיה בשנות המחלוקת על ספרי הרמב"ם:

1. קהילת בארצלונה לא נמצאת בין הקהילות שהחרימו את ר' שלמה מן ההר ותלמידיו.³¹ כוחם של מתנגדי הראציונאליזם בעיר, המתגלה באיגרתנו, מסביר עובדה זו. באיגרת לפרובאנס נגד משמיציו מזכיר הרמב"ן, את 'אחינו הקרובים חכמי ברצלונה', שבלי ספק יעמדו לעזרתו.³² יש לנו ידיעות על כמה חכמים בבארצלונה שהיו קרובים לרמב"ן. החשוב שביניהם היה ר' שמואל בר' יצחק הסרדי, שהיה גם עשיר גדול ובלי ספק בעל השפעה בקהילה.³³ ר' שמואל זה היה חבר מנוער של ר' שלמה מן ההר,³⁴ המכונה על־ידי הרמב"ן

דינור, ישראל בגולה, כרך שני, ספר רביעי, ירושלים תש"ל, עמ' 267, הערה 29; שצמילר [לעיל, הערה 3], עמ' 130).

28 ראה באיגרת קהילת לונגל שפרסם י' שצמילר (ציון, לד, תשכ"ט, עמ' 142) על ר' שלמה: '... ושמץ דבר נמצא בו'; והשווה קידושין ע"ב.

29 ראה להלן, בהערות לגוף האיגרת, הערה לשורה 35.

30 השווה: ישורון, ח, עמ' 123, הערה 18.

31 ראה: שוחט (לעיל, הערה 4), עמ' 38.

32 ישורון, ח, עמ' 119.

33 ראה: ש' אסף, ספרן של ראשונים, ירושלים תרצ"ה, עמ' 53–55.

34 ראה מכתב ר' שלמה אל '... החכם הגדול ר' שמואל בן כבוד החכם הישיש ר' יצחק ז"ל' (ישורון, ח, עמ' 98 ואילך). שזח"ה קבע, שהוא ר' שמואל בר' יצחק הסרדי (שם; וראה עתה: שוחט [לעיל, הערה 4], עמ' 38–39). אמנם לדעת ג' שלום המתכתב עם ר' שלמה הוא הרמב"ן:

(1) על־פי עדות עורכת־המכתבים האלמוני; (2) משום שר' שלמה פונה לנמען 'ולחבורתו הקדושה' (כן תיקן שלום במקום 'הקדומה'), לשון המתאים לחוג מקובלי גירונה (ראשית הקבלה, ירושלים תש"ח, עמ' 239; *Ursprung und Anfänge der Kabbala*, Berlin 1962, p. 326); (3) הנמען משבח את איגרת ר' שלמה שהיא 'מקטרת מר קנה וקדה'... וכאשר תיבחן ליודעי חן, דהיינו, מקובלים (ראה: ראשית הקבלה, עמ' 134; *Ursprung und Anfänge*, עמ' 360). על טענות אלה יש להעיר: (1) נראה, כי לעניין קביעת הנמען של איגרת חייבים אנו להעדיף את פניית הכותב עצמו בגוף האיגרת על הערת העורך; (2) לשון 'חבורתו הקדושה' מתאים לכל חבורת תלמידי חכמים יראי שמים (ראה, למשל, בתפילת יקום פורקן: '... חברותא קדישתא די בארעא דישראל ודי בבבל'). (3) הטיעון באיגרתו של ר' שלמה פשוט ובהיר, ואינו בחינת 'נסתר'. כשהמשיב אומר, שמעלת איגרת זו ניכרת ל'יודעי חן', מסתבר, ש'יודעי חן' כאן עניינו – אלה המכירים

'חברי הרב החסיד רבי שלמה מברצלונ' ³⁵ ר' שמואל הביא לפני נכבדי הקהילה את איגרת ר' שלמה ותלמידו ר' דוד בן שאול, 'ויחד כלם קראוה ראוה ויהללוה וכדבש לפיהם מצאוה' ³⁶ 2. תעודתנו מטילה אור חדש על איגרת שנשלחה מן הנשיאים אברהם ויהודה אבן חסדאי מתומכי הראציונאליזם בבארצלונו, 'לקהילות קשטיליא וארגון' ³⁷ הנשיאים בני חסדאי מונים את כל חטאי מתנגדי הרמב"ם וקוראים לקהילות ספרד לנקום את נקמתו. אמנם כנראה עניין לנו בשלב מאוחר של המחלוקת. אחרי כל חטאתם של מתנגדי הרמב"ם לא 'שבו מחטאתם ונחמו מרשעתם'. להיפך, 'עוד והיום צץ מטה רשעם... ומעתה התחילו להשחית ולחבל, וכסא כבוד לנבל. שפתם מתגברת... ואם היא מדברת בלעגי שפה ובלשון אחרת — עודם עומדים ברשעתם' ³⁸.

הנשיאים בני חסדאי עצמם סבלו ממעשי מתנגדי הראציונאליזם בבארצלונו. 'נשאנו חרפתם. היינו עמהם מן הנעלבים ואינם עולבים, מן השומעים ואינם משיבים' ³⁹ אמנם ספק הוא אם סבלנות זו במידת חסידות יסודה. מסתבר, שהיא קשורה למציאות הפוליטית בבארצלונו ולכוחו של חוג חברי הרמב"ן בתוכה. אברהם ויהודה אבן חסדאי היו, כנראה, מאוכזבים שלא הצטרפה שאר האריסטוקראטיה הספרדית למלחמתם. הם טוענים נגד הסברה כאילו כל העניין הוא בעיה מקומית גרידא: 'מעצמנו למדנו וממעשינו הכרנו וידענו כי כל בית ישראל ישתו מכוסנו... ובכל מקום יקומו שעלים קטנים על ימינו ויעמדו עלינו לשטנונו' ⁴⁰ פעולת אברהם ויהודה אבן חסדאי באה, כנראה, בשלב מסוים של המחלוקת בבארצלונו. כפי שראינו, השתלב הריב על שלטון ציבורי עם הוויכוח על הראציונאליזם. חוגי הנשיאים בבארצלונו השתדלו, כנראה בלי הצלחה גדולה, למצוא תמיכה לשלטונם בין קהילות ספרד על-ידי הזכרת חטאי יריביהם נגד כבוד הרמב"ם.

3. בני חסדאי שלחו את איגרתם לראשי קהילות ספרד וביניהם לר' יהודה אלפכאר בטולידו.

דברים נאים וישרים, ולא דווקא מקובלים. אפילו נעמד על כך שהביטוי 'יודעי חן' מוכיח, שעניין לנו במקובלים, אינו מן הנמנע כי ר' שמואל הסרדי, מקורב הרמב"ן ותלמידם של חכמי פרובאנס, עסק בקבלה. לפי זה, אין צורך גם בפשרת שוחט, שם, שהאיגרת אמנם נכתבה לר' שמואל הסרדי, אלא שהתשובה היא מן הרמב"ן. מאידך יש להעיר, כי מטבע-הלשון 'נעשתה תורתנו כשתי תורות, ונחלקת מחבורה אחת לשתי חבורות', המופיע באיגרת המשיב לר' שלמה, מופיע גם באיגרת הרמב"ן לחכמי צרפת ('תעשה תורה כשתי תורות, וכל ישראל שתי חבורות'; קובץ, עמ' ט).

35 קובץ, עמ' 10; שוחט (לעיל, הערה 4), עמ' 39, הערה 88.

36 'ישורון, ח, עמ' 102. ר' שמואל מספר, שקרא את האיגרת 'גם ליתר ההמו' כדי להצדיק את ר' שלמה בעיניהם (שם). אפילו אלה שבחוג הרמב"ן, מתנגדי האריסטוקראטיה המסורתית, ידעו, כנראה, לחלק בין נכבדים להמון. ברור אפוא, שאין לנו עניין כאן במרד של השכבות הנמוכות. ראה גם להלן, בגוף האיגרת, על השימוש שעושים המורדים בכוחם הכלכלי.

37 'ישורון, ח, עמ' 48—56.

38 שם, עמ' 51. השווה להלן, בגוף האיגרת, שורות 36—37.

39 'ישורון, ח, עמ' 54. 40 שם.

לאיגרת השלוחה אליו צירף אברהם אבן חסדאי מכתב פרטי.⁴¹ אלפכאר — מרמז אבן חסדאי — בוגד במסורת האריסטוקרטית של אבותיו בנטשו את הגנת כבוד הרמב"ם ובלקחו בידו את 'חרב היונה'. האין הוא מכיר את רעתם של מתנגדי הרמב"ם, את 'שרשם הידוע ומקומם הגרוע' ? כל תורתם היא בחינת 'דברים מפוארים בכלים מכווערים'.⁴² תמוהה אפילו יותר מעמדתו של אלפכאר היא התנהגותו של הנשיא ר' מאיר הלוי אבולעפיה. אבן חסדאי קובל על איגרת שכתב הרמ"ה. כוונתו, כנראה, לאיגרתו אל הרמב"ן.⁴³ את עצם תוכנה האנטי-ראציונאליסטי היה אבן חסדאי מוכן לקבל כ'סוד ה' ליראיו'. עיקר התמיהה היא על הנמען, שאינו מ'בני גילו והדומים לו'. יש בזה משום 'חלול עצמו והודו' של הרמ"ה, בשבילו מקנא אבן חסדאי 'קנאה גדולה, אף על פי שמחל על כבודו'.⁴⁴ גם כאן נדמה, שמותר לנו להביט מאחורי חסידותו של אבן חסדאי. מסתבר, שאיגרתו האוהדת של הרמ"ה, זקן חכמי הדור ומגדולי היחס והעושר, תרם לחיזוק מעמדו של הרמב"ן נגד חוגו של אבן חסדאי בבארצלונה.⁴⁵

כאמור, נצחון הרמב"ן וסיעתו הושג על-ידי השפעתם בחצר מלך אראגון. מסקנת המחלוקת ותוצאותיה משתקפות מתוך פריביליגיה שניתנה לקהילת בארצלונה בשנת 1241 מידי המלך יעקב הא'.⁴⁶ היא נותנת כוח לכמה מן הנבחרים כטובי העיר לקנוס או לגרש מן העיר

41 קובץ, עמ' ז ואילך. ראה שם, עמ' 7, טור ב.

42 שם, עמ' ז. אפשר לפרש את דברי אבן חסדאי על 'שרשם הידוע ומקומם הגרוע' כרמז למעמד חברתי נחות. אך גם ייתכן, שהוא מרמז לפסול משפחה.

43 קובץ, עמ' ו ואילך. [באיגרת זו נוקט הרמ"ה עמדה מתחמקת, כי בעבר 'לא מצא איש מתחזק עמו לגדר פרץ בעמו'... ועתה מה תקות אדם לשלח אגרותיו בקצות ארצות ולגדר פרצות'. וראה מה שכתבתי ב'ציון', יב (תש"ז), עמ' 155. — העורך.]

44 שם, עמ' 7. כבר העיר לנכון ע' שוחט, שאיגרת בני חסדאי לקהילות ספרד משתמשת בהרבה לשונות של איגרת חכמי לוניל. אך במקום שחכמי לוניל מזכירים לשבח את הרמב"ן ואיגרתו לחכמי צרפת, השמיטו בני חסדאי הזכרה זו 'בודאי משום שלא נוח היה להם להזכיר אותו' (שוחט [לעיל, הערה 4], עמ' 48).

לאור המתברר כאן יובן היטב למה לא היה נוח להם להזכיר את הרמב"ן לשבח.

45 בפירוש אנונימי ספרדי לגיטין (ראה: י' יואל, רשימת כתבי היד העבריים הנמצאים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, מס' 88) כתוב, לעניין פסול שינוי השם: 'וה"מ בשמות... אבל המדות כגון הני ספרי דפלגי להו יקרא לבעלי זרועות, וכת' פלוני החכם או הנשיא אע"ג דלא קרו ליה אינשי הכי ואיהו נמי לאו בר הכי הוא... כיון דאורחיהו דספרי למקרי בשטר הכי... אע"ג דפלגי ליה יקרא דלא חזי ליה לאו שינוי השם הוא... כיון דאדכריה לשמיה, שמיה עיקר ורב ונשיא טפל טפל ע"כ מרמ"ה ז"ל (עמ' 66א—ב). מבחינה הלכתית עניין את הרמ"ה בעיקר אלה 'דלא קרו ליה אינשי הכי', אף שוודאי היו 'בעלי זרועות' שנתכבדו בנשיאות 'דלא חזי ליה' גם בדיבור. אגב, לאור דברי הרמ"ה צריכים אנו לנהוג זהירות בהסקת מסקנות היסטוריות מן התארים הנמצאים בתעודות מתקופה זו.

F. Baer, *Die Juden im christlichen Spanien*, I, Berlin 1929, pp. 96f. 46

את המעליבים את טובי העיר. לאור האמור בתעודתנו מובן היטב טיבם של עלבונות אלו והחשיבות שניתנה לביטולם. הפריביליגיה נותנת לטובי העיר גם את הסמכות לדון דיני ממונות בין היהודים. הווי אומר, סיעת הרמב"ן קיבלה מידי המלך את זכות השלטון בקהילה ואת הכוח להעניש את המשמיצים אותם.

לסיכום: תעודתנו מעידה על השתלבות המלחמה על שלטון ציבורי בבארצלונה עם המלחמה הגדולה שפרצה מסביב לספרי הרמב"ם בשנות השלושים של המאה הי"ג, וכנראה גם עם המחלוקת על הקבלה. חשיבותה היא אפוא כפולה. מחד, היא מספקת לנו ידיעות חדשות על תולדות הפולמוס שהוא בספרד, ומפיצה אור חדש על תעודות אחרות שנשתיירו מתקופה זו, כגון איגרות הרמב"ן והאחים בני חסדאי. מאידך, תעודתנו חשובה גם מבחינת תולדות מבנה הקהילה הספרדית והנהגתה. יחד עם עדותו של הרמב"ן וכתב הזכויות של 1241 היא מבהירה את הנסיבות לשינוי צורת הנהגת הקהילה בבארצלונה משלטון נשיאים לשיטת נאמנים נבחרים.

מקומה של ההשפעה הפוליטית בהתהוות שינוי זה ברור מעדות הרמב"ן. חשיבותו של כוחם הכלכלי של המתקוממים מודגשת בתעודתנו. מסתבר, שגורמים אלו הם שהכריעו את הכף לצדם של המנהיגות החדשה. אמנם עניין גדול לנו גם במגמותיהם הרוחניות של מנהיגים חדשים אלה, הנחשפות על-ידי ביטוי בתעודתנו.

ה א י ג ר ת

79 ע"ב הוי החוקקים חקקי און ומכתבים, האומרים הלא שרינו יחדו מלכים נסיכים ונציבים. נסיר גבולות עמים ונוריד כביר יושבים ונעשה לנו שם כשם הגדולים נשיאים ונדיבים. ובני פריצי עמם ינשאו להעמיד ראשים על ראשיהם ונוגשים על נוגשיהם. אוילים עוילים ותעלולים אשר שמו עליהם הבוערים בעם, כל נשיא בהם. אלוף קרח אלוף צבעון אלוף ענה אלה אלופיהם. המתפארים באשר לא להם חדשים מקרוב באו לא 5

1 הוי ... ומכתבים: יש' י: א. אולי הכוונה לכתב שהכיל את תקנות היסוד של ציבור המתקוממים. האומרים ... מלכים: על-פי יש' י: ח. / 2 נסיר ... יושבים: על-פי יש' י: יג. ונעשה לנו שם: בר' ט: ד. כשם הגדולים: שמ"ב ז: ט. נשיאים ונדיבים: השווה לשון הרמב"ן: '... הגדתי לו פרושי הנשיא והנדיב אצלנו' (ישורון, ח, עמ' 121); וכן: '... הייתי מתיר לעצמי לקרותם בכנוי נשיאותם ונדבותם' (שם, עמ' 124). / 3 ובני ... להעמיד: על-פי דג' יא: יד. / 4 עוילים: על-פי איוב טז: יא. ותעלולים: על-פי יש' ג: ד. אשר שמו עליהם: שמ' ה: יד. הבוערים בעם: על-פי תה' צד: ח. כל נשיא בהם: במ' יג: ב. אלוף קרח: בר' לו: טז. / 4—5 אלוף צבעון אלוף ענה: שם, שם, כט. אלה אלופיהם: שם, שם, יט. כנראה רמז, שראשי המורדים הם בעלי מחלוקת, צבועים ופסולי יחס; ראה להלן, הערה לשורה 40. / 5—6 חדשים ... אבותיהם: על-פי דב' לב: יז.

שערום אבותיהם. מתכבדים בכלים שאולים ויקראו להם שמות כשם הבעלים. לאגורת כסף וככר להם את כסף הפדיון יקחו להם נשיא אחד ליום נשיא אחד ליום. היום רבו עבדים המתפרצים איש מפני אדוניו. ויתלקטו אנשים רקים ופוחזים בגבול ברצלונה ובשכניו להקרא בשם מקדש. וידענו כי אין להם חלק ולא נחלה בבן ישי. 10 הלוח הלכו למושח עליהם מלך, עבדון ואסרחדון ומחזיק בפלך. למי שירות ורעלות | 80 ע"א חליפות שמלות, למי מגדנות מנות ומתנות הב הב, למי זהב לאסור אסר ויהי להם לשר. ומי ישמע להם לדבר הזה להרים יד במלכות. פתי סכל והוזה. המלך ימלוך עבד על רבו, אם משול ימשול שועל בארי. והחי יתן אל לבו. היתפאר הגרזן על החוצב בו, ואם האזוב אשר יוצא בקיר יגביר לשונו והגיונו לאמר אעלה בתמר אחזה בסנסניו. 15 באמר להם נעלה על במתי עב נדמה למלאכי וחגי, ומבמות הגיא. הטובים טובים אתם מאבותיכם אשר היו לפניכם. המה כרעו והנשיאים קמו ויעודדו, ואת כל אשר יעשה להם ועבדו. והנה קמתם תרבות אנשים חטאים במלכיהם פשעו ובאדניהם מרדו. ומדוע לא יראתם פן יחסדכם שומעכם בשנותכם את שמכם וטעמכם. ולו הואלתם לקרוע גזר דינכם מעליכם בשנוי השם לבד, לא בצדקתכם ובצדקתכם החרשנו. רק

מתכבדים בכלים שאולים: ראה תענית כו ע"ב, במשנה. לשונות דומים מתייחסים כרגיל, בתקופה זו, לגניבה ספרותית. השווה, למשל, לשון הראב"ד: '... בעדיי אחרים אשר נתעטר בהם' (כתוב שם, מהדורת מ"ז חסידה, ירושלים [בלי תאריך], עמ' 44). אמנם כאן הכוונה לתפיסת משרה השייכת לאחרים. השווה לשון אברהם בן חסדאי בהקדמת 'בן המלך והנזיר' על אלה אשר 'יגבבו שפתי מליצים... ויתפארו... כעבדים המתפארים בלבושי אדוניהם' (מובא על-ידי א"מ הברמן, עיונים בשירה ובפיוט, ירושלים תשל"ב, עמ' 80). ויקראו... כשם: על-פי בר' כו: יח. / 6—7 לאגורת כסף... להם: שמ"א ב: לו. את כסף הפדיון: במ' ג: מט. נשיא אחד... ליום: במ' ז: יא. אולי הכוונה לשיטה שלפיה מחזיקים הממונים את משרתם לפי תור. / 7—8 היום... אדוניו: שמ"א כה: י. ויתלקטו... ופוחזים: על-פי שופ' יא: ג. / 8—9 בגבול... ובשכניו: על-פי דב' א: ז. מקדש: כאן כנראה מובנו: קהילה קדושה. אין... ישי: על-פי שמ"ב כ: א. השווה: י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, עמ' 54, הסובר שהציבור האמין בייחוסם של הנשיאים לבית דוד. / 10 הלך... מלך: על-פי שופ' ט: ח. עבדון: שופ' יב: יג. ואסרחדון: מל"ב יט: לו. ומחזיק בפלך: שמ"ב ג: כט. שירות ורעלות: על-פי יש' ג: יט. / 11 חליפות שמלות: בר' מה: כב. הב הב: מש' ל: טו. ראה ע"ז יז ע"א; והשווה ישורון, ח, עמ' 115: '... לרשות האומרת הב הב'. וייתכן, שהכוונה כאן לרמוז, שהמורדים השתמשו בשוחד. לאסור אסר: במ' ל: ג. / 11—12 ויהי להם לשר: שמ"ב כג: יט. ומי... הזה: שמ"א ל: כד. להרים יד במלכות: על-פי מל"א יא: כו. / 12—13 המלך ימלוך... אם משול ימשול: בר' לו: ח. והחי... לבו: קה' ז: ב. היתפאר... בו: יש' י: טו. / 14 האזוב... בקיר: מל"א ה: יח. יגביר לשוני: תה' יב: ה. אעלה... בסנסניו: שה"ש ז: ט. / 15 נעלה... נדמה: על-פי יש' יד: יד. ומבמות הגיא: במ' כא: כ. וראה עירובין נד ע"א: '... ואם מגיס לבו הקב"ה משפילו שנאמר ומבמות הגיא' הטובים... אתם: על-פי שופ' יא: כה. / 16 המה... ויעודדו: על-פי תה' כ: ט. על נשיאי בארצלונה ראה: אחריו, תחכמוני, שער מו (מהדורת י' טופורובסקי, תל-אביב תשי"ב, עמ' 346): 'ומשם באתי לעיר ברצלונה היא עיר הנשיאים... / 16—17 ואת... ועבדו: במ' ד: כו. והנה... חטאים: במ' לב: יד. / 18 ומרדע לא יראתם: במ' יב: ח. פן... שומעכם: על-פי מש' כה: י. בשנותכם... וטעמכם: על-פי תה' לד: א. ולו הואלתם: על-פי יהו' ז: ז. / 19 לקרוע... בשנוי השם: על-פי ר"ה טז ע"ב. לא בצדקתכם: על-פי דב' ט: ה. החרשנו: על-פי אס' ז: ד. כנראה שיעור הדברים כך הוא: לו הואלתם לקרוע מעליכם את מרות הנשיאים שדינם לשלוט בכם, רק על-ידי הוספת תוארי מנהיגות

20 להתגדר ולהתגדל, ותחשבו להוציא יקר מזולל. אין זאת לכבד קטני ארץ וגדולי עולם להבזות. הלא תכלמו ממסיתים מדיחיתם ונדחתם. ותבושו מאלים אשר חמדתם ותחפרו מהפסילים אשר בחרתם. שם האחד עורב בר עורבתי דדמיא ליונה, ואת הפרד בן החסידה האנפה למינה. יחד ביצי צפעוני בקעו איש על קנו. ולא לחנם הלך זרויר אצל עורב אלא מפני שהוא מינו. והצדיקו מאמרם ו"ל, השוכן עם הטמאים טמא. וכש' שוכן ונדמה. אלה הטמאים לכם בכל השרץ למיניהם, תועבת יי' גם שניהם, לרבות צירן ורטבן וקיפה שלהם. כעוף יתעופף כבדס בחטאם אשר חטאו והחטיאו את 25 80 ע"ב הרבים בפשעם ובמרדם. האחד נקרא | אומן לא אמן בו, ולא יראת יי' בקרבן. רק יום יום ידרוש לסנדלפון, דלפון וחסדון ולבעל זבוב אלי עקרון. וכי יוסיף על חטאתו פשע ואשמה ויתפלל את נרגל את חמת ואת אשימה ואת אדרמלך וענמלך ביראה ובאימה. 30 והאחד לא יעשר ולא יקום חילו וקרנו לא תרום אשר הסית והדיח מנעוריו והנחש היה ערום. התחבר עם סוררים וחברי גנבים, השותים במזרקי יין ואוהבי אשישי ענבים, אנשי צרפת הדיחם וידחו. בושו כי בטחו. הכל סר יחדיו נאלחו, כי חלפו חק הפרו ברית עברו תורות שנתנו למשה בסיני. הם המה היו לבני ישראל בדבר בלעם

לשמכם, ולא לתבוע את השלטון בזכות צדקתכם, או היינו מחרישים בעניין צדקתכם. אבל מכיוון שתבעתם את השלטון בזכות עדיפותכם המוסרית, נדבר קצת על צדקותיכם. / 20 להוציא יקר מזולל : יר' טו : טז. אין זאת : אולי חסרות כאן המלים 'בלתי אם', על-פי שופ' ז : יד. קטני ארץ : מש' ל : כד. / 21 הלא תכלמו : על-פי במ' יב : יד. / 21—22 ותבושו ... בחרתם : על-פי יש' א : כט. עורב ... ליונה : ראה קידושין ע"ב : 'ותרתי זרעייתא איכא בנהרדעא חדא מיקריא דבי יונה וחדא מיקריא דבי עורבתי. וסימנך, טמא טמא וטהור טהור'. ובחולין סד ע"א : 'דאיכא דעורבא דדמי לדיונה'. ואת הפרד : ראה להלן, הערה לשורה 40. / 23 החסידה האנפה למינה : וי' יא : ט ; וראה חולין סג ע"א. ביצי ... בקעו : יש' נט : ה. / 23—24 ולא לחנם ... מינו : חולין סה ע"א ; ובב"ק צב ע"ב, במובן מלצ'י. השוכן ... טמא : חולין, שם. / 25 שוכן ונדמה : שם, שם. וראה ב"ק צב ע"ב : 'כל עוף למינו ישכון ובני אדם לדומה לו'. אלה ... השרץ : וי' יא : לא. תועבת ... שניהם : דב' כג : יט. / 26 צירן ... שלהם : חולין קיב ע"ב. כעוף ... בחטאם : הו' ט : יא. / 26—27 חטאו ... הרבים : על-פי ר"ה יז ע"א. לא אמן בו : על-פי דב' לב : כ. 'אומן' כאן משמעו מורה ומחנך, על-פי מל"ב י : יא. יום יום ידרוש : על-פי יש' נח : ב. / 28 לסנדלפון : ראה חגיגה יג ע"ב ; ר' מרגליות, מלאכי עליון, ירושלים תשכ"ד, עמ' 148 ואילך. דלפון : אס' ט : ז. וחפרון : מקורו של שם זה ומובנו אינם ברורים. [אולי צ"ל 'חסרון', והוא מתחרז עם 'עקרון'. — העורך.] ולפעל ... אלי עקרון : מל"ב א : ב. על 'אלי' במקום 'אלהי' ראה : ישורון, ח, עמ' 55, הערה 16 ; עמ' 88. יוסיף על חטאתו : על-פי דה"ב כח : יג. / 29 נרגל ... אשימה : ראה מל"ב יז : ל. ואת אדרמלך וענמלך : ראה שם, שם, לא—לב ; ירוש' גיטין פ"א ה"ד. / 30—31 לא יעשר ... חילו : איוב טו : כט. וקרנו לא תרום : על-פי תה' קיב : ט. הסית והדיח : סנהדרין מג ע"ב : 'שכישף והסית והדיח' ... והנחש היה ערום : בר' ג : א ; על הנחש כמסית ראה סנהדרין כט ע"א. פוררים ... גנבים : על-פי יש' א : כג. השותים ... יין : עמוס ו : ו. / 31—32 ואוהבי ... ענבים : הו' ג : א. בושו כי בטחו : על-פי איוב ו : כ. כנראה רמז לחזרת כמה מחכמי צרפת מן החרם שהטילו על כתבי הרמב"ם ; ראה : שצמילר (לעיל, הערה 3), עמ' 132 ואילך ; שוחט (לעיל, הערה 4), עמ' 36 ואילך, 44, 48. על הנוסח כאילו 'חכמי צרפת' ... בושו ונכלמו ממעשיהם' ראה במיוחד שם, עמ' 48. על התדמית השלילית של חכמי צרפת בין הראצינאליסטים בפירובאנס ובספרד ראה : שצמילר, שם, עמ' 136—137 ; ראה גם את עדותו החשובה של ר' יוסף בן טודרוס (ישורון, ח, עמ' 45). הכל ... נאלחו : תה' יד : ג. / 32—33 כי חלפו ... תורות : על-פי יש' כד : ה. / 33—34 הם המה ...

למסר מעל בייו'. וידברו באל־הים ובמשה ובספריו. ונקם השיב לצריו, העם ההולכים
 35 בחשך קדורנית ופניהם אחורנית ויכם וירדפם לא בחרב ובחנית. כל אלה חברו עם
 המסית הזה והיו כצבי מודח... וכי איזה כח מרובה כח המדיח או כח הגדח. ומה גם
 עתה האנשים החטאים האלה בנפשותם ילעיגו לנו יפטירו בשפה יניעו ראש על ראשי
 סנהדראות תפארת ישראל והדרתם. שבתם וקימתם לפסול אחרים, ולעשות כל בני
 יחס ממזרים להיות להם כל בית ישראל חברים. והם חברים לאיש משחית אשר
 40 השחית את דרכו הוא ענה אשר מצא את הימים ברעותו את החמורים. ומה לעשות
 למשפחה, משפחה נקיה כסלת, פן תפסול אתה כפסולת, כי אם להכרית האלילים
 ולהעביר הגלולים ולהסיר את פחי יוקשים וקצץ כסילים, לבל יתערב זרעם בזרע
 קדש. סורו טמא יקראו למו סורו סורו אל תגעו מיום ליום ומחדש לחדש אז לא
 יהיה...

בייו': במ' לא: טז. על אנשים ממונפלייה ש'הולכים בעצת בלעם בן בעור' ראה אגרת חכמי לוניל
 (ציון, לד, עמ' 141). לדעת שוחט (ציון, לו, עמ' 46), 'בלעם בן בעור' הוא כינוי לר' שלמה מן
 ההר. וידברו... ובמשה: על־פי במ' כא: ה. ונקם... לצריו: על־פי דב' לב: מג. / 34—35
 העם... קדורנית: על־פי יש' ט: א; מל' ג: יד. ופניהם אחורנית: בר' ט: כג. ויכם וירדפם:
 יהו' יא: ח. לא בחרב ובחנית: שמ"א יז: מז. רומז, כנראה, למפלת אנשים מחוגו של ר' שלמה
 מן ההר; ראה: שצמילר (לעיל, הערה 3), עמ' 134—135; שוחט (לעיל, הערה 4), עמ' 45 ולהלן.
 כל אלה חברו: בר' יד: ג. / 36 והיו כצבי מודח: יש' יג: יד. אחרי תיבת 'מודח' טושטשה תיבה
 אחת המסתיימת באות תי"ו; כנראה יש לקרות 'אמרת', על־פי סנהדרין ג ע"א: 'אמרת וכי איזה כח
 מרובה כח המדיח או כח הגידח, הוי אומר כח המדיח'. / 36—37 ומה גם עתה: מל"א יד: יד. החטאים
 האלה בנפשותם: במ' יז: ג. ילעיגו... ראש: תה' כב: ח. / 37—38 ראשי סנהדראות: על חברות
 בסנהדרין והנהגת הציבור כראיה לטהרת היחס ראה קידושין עו ע"א, במשנה. שבתם וקימתם:
 איכה ג: סג. / 39 כל בית ישראל חברים: חגיגה כו ע"א: 'כל ישראל חברים'. חברים לאיש
 משחית: על־פי מש' כח: כד. / 40 השחית את דרכו: על־פי בר' ו: יב. וראה סנהדרין קח ע"א.
 הוא ענה... החמורים: על־פי בר' לו: כד. וברש"י: '... הרביע חמור על סוס נקבה וילדה פרד.
 והוא היה ממזר, והביא פסולין לעולם' (על־פי פסחים נד ע"א). / 41 משפחה נקיה כסלת: על־פי
 קידושין סט ע"ב: 'לא עלה עזרא מבבל עד שעשאה כסולת נקיה'. כפסולת: 'פסולת' במובן פסול־יחס;
 ראה ירוש' גיטין פ"א ה"ד; רור"ז ז: ז. / 42 ולהעביר הגלולים: על־פי נוסח תפילת 'עלינו'. פחי
 יוקשים: על־פי תה' קכד: ז. / 42—43 לבל יתערב... קדש: על־פי עז' ט: ב. סורו... תגעו:
 על־פי איכה ד: טו. מיום... לחרש: אס' ג: ז.